

Іванченко О. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальної теорії права та держави
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЛЕГІТИМНІСТЬ ПРАВА: ДЕСКРИПТИВНІ ТА ПРЕСКРИПТИВНІ ПІДХОДИ

Анотація. У статті досліджено специфікацію поняття легітимності щодо правової сфери життя суспільства та основні підходи до неї.

Визначено, що різні підходи до права стверджують, що прийняття може виступати в одному випадку частиною зобов'язуючої сили права як категорії, а в іншому – фактичною умовою такої сили, і може мати на увазі зовсім відмінні поняття – як соціологічний факт визнання, так і ідеальну модель, за якої особи зобов'язуються прийняти певне розумне право, чи нормативну модель, за якої право наділяється зобов'язуючою силою, внаслідок його загального використання з боку населення і владних інститутів, і виступає у як стандарт певної поведінки. Зазначено, що сучасна правова доктрина конче потребує ґрунтовного дослідження і аналізу відповідних питань і встановлення теоретичної цінності введення такого виміру права, як його легітимність, для того, щоб об'єктивно оцінити наявність у права зобов'язуючої сили. Наголошено, що сьогодні у вітчизняному науковому просторі юридичні норми аргументуються універсальними правовими нормами, вираженими в літературі як уособлення «природного права», при цьому сама суть права не представлена там як «єдність природного і позитивного права».

Доведено, що позитивізм і природне право не кореспондуються на онтологічному рівні, і перший не відрізняється за своєю суттю від принципів, що зумовлюють зміст конкретних правових форм. Фактичність, притаманна позитивізму, не дає йому можливості використовувати багаторівневі моделі правової реальності та змушує його займатися редукцією змістовного різноманіття.

Визначено, що у свідомості багатьох людей свобода продовжує асоціюватися з відсутністю обмежень, як внутрішніх, так і зовнішніх, із безкарністю та можливістю робити все. Це сприяє браку законослухняності та зросту правового нігілізму. Аргументовано, що позитивізм не може володіти такого роду різноманітністю, і причиною цього стає формальний підхід до справи: на думку позитивіста, якщо плюралізм є наявним, то не існує єдиного параметра поділу права і неправда. Доведено, що наразі природна правова теорія не має відповідей на багато актуальних питань, оскільки не має для цього достатньої аргументації. Навіть сьогодні, під час розвитку технологічного арсеналу спрямованого на підвищення якості норм позитивного права, трапляються певні аномалії. Обґрунтовано, що дефекти законодавства провокують дефекти практики його застосування і призводять до зниження ефективності діяльності органів державної влади. Констатовано, що у сьогоднішніх реаліях суспільства легітимація не виглядає досить переконливо з позиції природного права, яке ґрунтується на метафізиці. Зроблено висновок, що найперспективнішими наразі є неопозитивістські типи розуміння суті права. Зазначено, що подібні концепції можуть певним чином поєднати в собі деякі інтенції конкуруючих між собою теорій і звзвити до мінімуму протистояння інших.

Ключові слова: *легітимність права, легітимація права, легальність права, позитивне право, позитивізм, правова доктрина, природне право, праворозуміння.*

Ivanchenko O. M. Legitimacy of law: descriptive and prescriptive approaches

Abstract. The article examines the specification of the concept of legitimacy in relation to the legal sphere of society and the main approaches to it.

It is determined that different approaches to law claim that acceptance can act in one case as part of the binding force of law as a category, and in another – as an actual condition for such force, and can imply completely different concepts – both a sociological fact of recognition and an ideal model under which individuals undertake to accept a certain reasonable law, or a normative model under which the law is endowed with binding force as a result of its general use by the population and government institutions, and acts as a standard of certain behavior. It is noted that modern legal doctrine urgently needs a thorough study and analysis of relevant issues and the establishment of the theoretical value of introducing such a dimension of law as its legitimacy in order to objectively assess the presence of binding force in law. It is emphasized that today in the domestic scientific space, legal norms are argued by universal legal norms expressed in the literature as the personification of “natural law”, while the very essence of law is not presented there as “the unity of natural and positive law”.

It is proved that positivism and natural law do not correspond at the ontological level, and the former does not differ in its essence from the principles that determine the content of specific legal forms. The factuality inherent in positivism does not allow it to use multi-level models of legal reality and forces it to engage in the reduction of substantive diversity.

It is determined that in the minds of many people, freedom continues to be associated with the absence of restrictions, both internal and external, with impunity and the ability to do everything. This contributes to the lack of law-abidingness and the growth of legal nihilism. It is argued that positivism cannot have such diversity, and the reason for this is the formal approach to the matter: in the opinion of the positivist, if pluralism is present, then there is no single parameter for dividing right and wrong. It is proved that currently the natural legal theory does not have answers to many relevant questions, since it does not have sufficient argumentation for this. Even today, during the development of the technological arsenal aimed at improving the quality of the norms of positive law, certain anomalies occur. It is substantiated that defects in legislation provoke defects in the practice of its application and lead to a decrease in the efficiency of the activities of state authorities. It is stated that in today's realities of society, legitimation does not look convincing enough from the position of natural law, which is based on metaphysics. It is concluded that the most promising at present are non-positivist types of understanding of the essence of law. It is noted that such concepts can in a certain way combine some intentions of competing theories and narrow the opposition of others to a minimum.

Key words: *legitimacy of law, legitimation of law, legality of law, positive law, positivism, legal doctrine, natural law, legal understanding.*

Постановка проблеми. В останні десятиліття у вітчизняній дослідницькій літературі не раз мали місце спроби специфікувати поняття легітимності щодо правової сфери життя суспільства. Однак єдиного розуміння і задовільної концепції легітимності права завдяки цим спробам поки не склалося. Дія права і легітимності здаються пересічному дослідникові взаємопов'язаними, адже для дієвості права, тобто для підпорядкування власному регулюючому впливові суспільних відносин, таке права має тим чи іншим чином бути прийнятним для людей. Повсякденна мова часто позначає відповідне прийняття нерідко як легітимність права. Позиція метамови правової доктрини, яку використовують з метою описати буденний і професійний юридичні дискурси полягає у тому, що застосування терміну «легітимність» щодо права і правових явищ стикається з певними методологічними питаннями.

Різні підходи до права стверджують, що прийняття (визнання) може виступати в одному випадку частиною зобов'язуючої сили права як категорії, а в іншому – фактичною умовою такої сили, і може мати на увазі зовсім відмінні поняття – як соціологічний факт визнання, так і ідеальну модель, за якої особи зобов'язуються прийняти певне розумне право, чи нормативну модель, за якої право наділяється зобов'язуючою силою, внаслідок його загального використання з боку населення і владних інститутів, і виступає у як стандарт певної поведінки. Так саме неоднозначно буде трактуватися і форма прийняття – здійснення його в форматі ідеальної ситуації раціонального дискурсу або в форматі реальної страте-

гічної гри між особами з різноспрямованими інтересами. Ці різноманітні точки зору формулюють такі ж самі різні, часом протилежні, оцінки легітимності як певного правового положення.

З різних боків можна оцінювати і логічну роль визнання: являє воно собою достатню умову нормативної значущості права, або ж навпаки – необхідну умову. Такі оцінки здатні приводити дослідників відповідного явища до доволі сумнівних висновків. Розглядаючи визнання як достатню ознаку норми права цілком вірогідно повернутися або до емотивістського розуміння зобов'язуючої сили права, або ж до чергового природно-правового аспекту «правильного права». Досліджуючи визнання як необхідну ознаку нормативності права, правознавці стикаються з правильними за формою і змістом нормами, які встановлено в рамках чинного правопорядку, відповідно до належної процедури, але являються такими, що не мають суспільної підтримки і доводиться вважати такі норми недієвими.

Сучасна правова доктрина конче потребує ґрунтовного дослідження і аналізу відповідних питань і встановлення теоретичної цінності введення такого виміру права, як його легітимність, для того, щоб об'єктивно оцінити наявність у права зобов'язуючої сили. Так як практичну цінність можна вимірювати у площині термінології ідеологічних ефектів, зовнішньополітичної або внутрішньополітичної вигоди тощо, то така проблематика випадає з предмету цього дослідження. І навпаки, в аспекті дослідження легітимності права центральна теоретична і практична проблематика потре-

бує проведення відмінностей між судженнями дескриптивного і прескриптивного характеру.

Метою статті є теоретико-філософське дослідження сучасних підходів до розуміння легітимності права.

Аналіз наукових публікацій. До дослідження теоретико-методологічних підходів щодо поняття легітимності в сфері науки держави і права зверталися такі українські науковці як: Є. Бистрицький, А. Богачов, В. Дудченко, Ю. Калюжна, О. Коваль, В. Кокорський, Т. Кравченко, П. Манжола, І. Музика, В. Невідомий, М. Неліп, В. Нечипоренко, Ю. Оборотов, С. Олефіренко, О. Петришин, І. Рибак, Т. Сивак, О. Скрипнюк, С. Сливка, М. Тур, Х. Хвойницька, М. Цвік, С. Шевчук, Н. Юськів, та інші.

Проблематику легітимності як фундаменту права, винайдення засобів легітимації державно-правових інституцій, особливості феномену «визнання» в межах сучасної теорії права досліджували такі зарубіжні вчені як: К. Апелъ, Р. Арон, М. Вебер, Ю. Габермас, Р. Дворкін, І. Кант, Д. Лок, Н. Луман, Е. Макінтайр, Т. Парсонс, Д. Ролз, Ж. – Ж. Руссо, Ч. Тейлор, С. Хантінгтон та інші.

Виклад основного матеріалу. Як правило, теорія має такий концептуальний каркас, який хоч і не сліпо копіює дійсність (суворо кажучи, це власне і неможливо, бо дійсність є рухливою, а концепти статичними), але перебуває з нею у взаємозв'язку, коли два й більше об'єктів закріплені між собою понятійно тоді і тільки тоді, коли їх зв'язки є регулярними та закономірними.

Така система знання уможливорює робити високовірогідні прогнози, але водночас залишається безсилою перед моментом випадковості, а отже – завжди неповною. Якщо розуміти випадковість як поєднання багатьох необхідностей, то будь-яка теоретична неповнота може бути частково подолана, якщо знайдено ці необхідні зв'язки. Тому дослідники завжди мають епістемологічний мотив розширити ту чи іншу онтологію (фізичну або соціальну).

Із попередніх міркувань випливає, що легітимність нормативної системи характеризує специфічні відносини між суб'єктами та інститутами, тому заслуговує на повноцінну концептуалізацію. Але поки без відповіді залишається інше питання: наскільки коректно використовувати це поняття стосовно не тільки політики та влади, а й правової сфери? Наскільки

важливою є ця характеристика, чи стосується вона природи, сутності права? Чи не буде впровадження легітимності права в правову теорію лише запозиченням модного поняття з іншої предметної сфери? Відповіді на такі питання можна лише тоді, коли буде чітко визначена суть і роль правової теорії сьогодення.

Виходячи з цього, ми вважаємо, що необхідно зосередитися на самому визначенні права, яке має будь-яка інноваційна правова теорія. Зрозуміло, таке визначення практично завжди дуже чітко сформульовано, крім того грає роль основного індикатора теоретичної зрілості, але це не головне. У першу чергу ми повинні сформулювати перелік однопорядкових дефініцій і вказати найбільш підходящу. Адже, на нашу думку, легітимність позначає визнання права в ролі цінності, і якщо так, то кожна з двох частин такої «математичної задачі» має бути ясною і зрозумілою. У такому випадку виникає логічне запитання: з якої причини одна онтологія визначає можливість існування права у відсутності ціннісного визнання, а інша – ні? Чому така відмінність має місце? Чому не кожен вчений приділяє цій проблемі увагу?

Отже, досліджуючи поняття легітимності як одна із характеристик права ми в будь-якому випадку зобов'язані торкнутися теми праворозуміння і різних підходів до легітимності в різноманітні концепції права.

Як зазначає Н. Оніщенко, більшість вчених схильні до думки, що поняття права та праворозуміння не є синонімічними, оскільки поняття права – це більшою мірою статична категорія, в межах якої аналізуються її ознаки, а категорія праворозуміння явище динамічне, яке аналізує право з точки зору його сутності, процесів виникнення, функціонування та розвитку [1, с. 280].

На думку групи вітчизняних учених на чолі з Є. Бистрицьким, «...типологія праворозуміння не є тотожною класифікації представлених в літературі визначень у праві, а передбачає виділення саме його понять, тобто однакових уявлень про сутність права, які можуть розкриватися (або приховуватися) за допомогою різних більш-менш точних і повних дефініцій» [2, с. 12].

Із усього різноманіття підходів до розуміння права як явища ми вважаємо найбільш раціональним поділ на позитивістські та непозитивістські теорії, а також на класичні та посткласичні. Подібний поділ, наведений вище, є досить зручним, оскільки є абсолютно бінарним.

По-перше, різні підходи до легітимності спостерігаються у юридичного позитивізму та його противників, тому охарактеризуємо позитивістські та неопозитивістські типи праворозуміння.

М. Костицький наголошує, що сьогодні «... на відміну від філософії і наукознавства позитивізм продовжує домінувати в теоретичному і практичному юридичному пізнанні, не дивлячись на значні дослідження теорії, методології науки, “народження” нової галузі філософського знання – філософії науки, і не скоро буде підданий епістемологічній ревізії» [3, с. 31].

З точки зору позитивізму, якість закону визначається зовнішніми моментами. Наприклад, на думку Г. Кельзена, «Будь-який довільний зміст може бути правом» [4, с. 71].

М. Цвік зазначає, що обґрунтування праворозуміння неможливе без урахування наукової спадщини, як позитивного, так і негативного досвіду правової науки, потреби подолання однобічності та надмірної заідеологізованості, характерних для минулих часів [5, с. 8].

Сам факт протиставлення одна одній теорій позитивізму та теорій антипозитивістського підходу відбувається через два фактори- питання, що їх визначають: чи є ймовірність у рамках певної теорії визнати права інших суб'єктів, крім держави, які своїми діями формують право? І по-друге, чи дає можливість теорія закласти в основу соціуму певний видимий у суспільній сфері принцип?

Наразі можна знайти не так багато прихильників концепції позитивізму, які наважуються підтримати тезу про те, що рабство, яке було виправданим з точки зору позитивного права та затверджується в ньому, можна ставити вище свободи. Так само, небагато вчених у цьому напрямі можуть солідарно з Г. Кельзеном стверджувати, що сутність конституції та сформованої на її фундаменті системи держави не є принципово важливою, якщо така система справляється зі своїми основними функціями [4, с. 78]. При постулюванні головної норми не закріплюється цінностей, які б не належали до позитивного права.

Незважаючи на те, що серед сучасних вчених є прихильники «м'якого позитивізму», який приділяє основну увагу морально-етичній оцінці позитивного права, саме державний примус є його основоположною характеристикою.

Сам факт протиставлення одна одній теорій позитивізму та теорій антипозитивістського підходу відбувається через два фактори-

питання, що їх визначають: чи є ймовірність у рамках певної теорії визнати права інших суб'єктів, крім держави, які своїми діями формують право? І по-друге, чи дає можливість теорія закласти в основу соціуму певний видимий у суспільній сфері принцип?

Тут одразу варто визначити, що позитивізм не може володіти такого роду різноманітністю, і причиною цього стає формальний підхід до справи: на думку позитивіста, якщо плюралізм є наявним, то не існує єдиного параметра поділу права і неправа. Однак позитивіст і не може мати інших поглядів з цього приводу, бо поза зовнішніми параметрами він ні з чим не стикається. Незважаючи на це, є й інші парадигми наукової правосвідомості.

Інша позиція стосовно легітимності права не спростовує недостатність примусовості, щоб можна було сприймати правові акти держави як допустимі. Таке сприйняття проблеми передбачає, по-перше, ідеї природного права, оскільки головним «ворогом» юридичного позитивізму завжди є концепція, що висуває ідею про легітимацію закону завдяки людським правам.

Концепція природного права була піддана численним змінам і доповненням. Навіть Ж. Марітен, підкреслював постійну динаміку сприйняття й розуміння системи природного права [7].

Однак у сьогоднішніх реаліях слід визнати, що у чистого юснатуралізму залишилася досить невелика кількість послідовників. Причиною втрати домінуючих позицій теорією природного права ми вважаємо втрату нею свого метафізичного фундаменту. Потрібно також згадати, що за фундамент ця доктрина використовувала в різні періоди або божественний вищий закон, або природу людини, або раціональність. Така ідеологічна позиція сформувалася в період Просвітництва. Однак сьогодні, в реаліях домінування в суспільстві світської свідомості, пояснення норм позитивного права за допомогою метафізичної ідеології є абсурдним. Тому зараз будь-які спроби знайти рішення цього питання в «божественній волі» приречені на провал. Таку позицію цілком підтримує Ж. Ліотар, який називає ідеології, які легітимують владу, метанараціями, маючи на увазі, що сам стан постмодерну характеризується абсолютною відсутністю довіри до таких соціоментальних структур [8, с. 45].

Інші види інтерпретації суті природного права теж не мають можливості сформулювати

відповідний параметр, щоб розділити між собою легітимне і нелегітимне право [6, с. 81]. І така ситуація є цілком природною – велика кількість вчених, які в своїх працях торкаються питання модернізації соціуму, говорять, що погляд з позиції історії на природу права завдає суттєвої шкоди позиціям права природного.

Теорію природного права критикують і прихильники юридичного лібертаризму, наприклад, А. Баумейстер [9]. За його словами, відсутність теоретичного критерію, завдяки якому з'являється можливість визначити правові засади в житті соціуму, проявляється в неможливості природно-правової теорії забезпечити ефективну правову оцінку певних підходів до вирішення важливих питань стосовно соціальної реальності. Наприклад, раніше за допомогою цього підходу було не можна відповісти на питання, чи звужувався факт наявності практики рабства до позитивного права, чи це явище належало до так званого «божественного порядку» [9, с. 145]?

Наразі природна правова теорія не має відповідей на багато актуальних питань, оскільки не має для цього достатньої аргументації. Більш того, навіть сьогодні, під час розвитку технологічного арсеналу спрямованого на підвищення якості норм позитивного права, трапляються певні аномалії. Приміром, Д. Задихайло зазначає, що сьогодні важко уявити собі більш-менш бездефектний за змістом та законодавчою технікою нормативно-правовий акт, низка якість яких стала постійною темою наукової та публіцистичної літератури. Відповідно дефекти законодавства провокують дефекти практики його застосування і призводять до зниження ефективності діяльності органів державної влади. З іншого боку, практична діяльність названих органів відбувається під впливом феномену правової культури, особливо професійної, та правової політики, у даному випадку правозастосовної. Відповідно сформованість та визначеність змісту правової культури і правової політики є в свою чергу важливими впливовими чинниками ефективності функціонування органів державної виконавчої влади [10, с. 158].

Звичайно, наявність зв'язку між позитивним правом і морально-етичними принципами повинна мати місце, бо в іншому випадку з'являється небезпека порушення прав людини з боку держави. Однак у сьогоднішніх реаліях суспільства легітимація не виглядає досить

переконливо з позиції природного права, яке ґрунтується на метафізиці. Крім того, сьогодні є й інші теорії, що легітимують право виходячи з неопозитивістських принципів [3].

На думку О. Хьоффе, теорія справедливості є, свого роду, відновленням системи природного права в наш час, що подається вченим у формі «теорії справедливості» [11, с. 112].

Таким чином, ми вважаємо, що найперспективнішими наразі є неопозитивістські типи розуміння суті права. Подібні концепції можуть певним чином поєднати в собі деякі інтенції конкуруючих між собою теорій і звести до мінімуму протистояння інших. Але це не дає ніякої гарантії, що в них не будуть допущені помилки, це лише дає шанс відійти від односторонності класичної універсалізації.

Скооперувавши між собою категорії синтетичного, інтегративного та інтегрального, ми встаємо перед необхідністю дати пояснення, чим саме є класичний тип праворозуміння та яким чином він торкається легітимності. Проблема полягає в тому, що до визначення відповідного типу існує декілька підходів.

Значимо, що сьогодні має значення спосіб визнання права – вільне визнання права населення відкритого суспільства відрізняється від вимушеного визнання права в закритому суспільстві, де знання є результатом не вільного індивідуального вибору, а індоктринації, ідеологічного впливу.

У ХХ столітті світова наукова громадськість активно досліджувала концепцію множинності видів раціональності. Нарівні з класичним типом було сформовано некласичний і постнеокласичний види раціональності. Згодом філософські концепції, що показали новий вид раціональності, стали базовими джерелами інформації для некласичних правових теорій [12, с. 127].

Принципові зміни в методології юридичної науки, передусім «перехід від методологічного монізму до світоглядно-методологічного плюралізму» [13, с. 1], мають відображатися й на дослідженнях право-розуміння. Це необхідно з огляду на те, що, як встановив А. Кучук, єдиний підхід до змісту права, прав людини відсутній навіть у межах Європи. На цій підставі вчений зробив висновок про неуніверсальність права й відповідно існування різних підходів до розуміння права, різного сприйняття правових явищ, що можуть позначатися одним і тим самим терміном [14, с. 2–3].

Обидві вищезазначені концепції присутні в різних теоретико-правових сферах; спираючись на традиційну парадигму, вони не мають можливості зустрітися в практичній площині. Проблема полягає ще й у тому, що кожна з цих концепцій є, фактично, спрощенням правової реальності, тому вони не мають можливості впоратися з викликами, які перед ними ставить реальність, адже вся їх суть може бути застосована виключно в теорії. Потрібно неодмінно знайти спосіб узгодити між собою вже сформовані теоретичні позиції класичної теорії та спромогтися вивести їх на більш практичний рівень.

На нашу думку, подібному рівню відповідає комунікативний підхід до права. Зрозуміло, така координація зовсім не означає одноразового об'єднання всіх концепцій між собою. Насправді, концепцію прав людини не може повною мірою задовольнити жодна теорія права. У такому випадку ми маємо свого роду гібрид зовнішнього і сутнісного елементів, що стає на певному етапі занадто складним, а в майбутньому – навіть суперечливим.

Висновки. Видається, що найперспективнішими наразі є неопозитивістські типи розуміння суті права. Подібні концепції можуть певним чином поєднати в собі деякі інтенції конкуру-

ючих між собою теорій і звзунти до мінімуму протистояння інших. Але це не дає ніякої гарантії, що в них не будуть допущені помилки, це лише дає шанс відійти від односторонності класичної універсалізації. Схооперувавши між собою категорії синтетичного, інтегративного та інтегрального, ми встаємо перед необхідністю дати пояснення, чим саме є класичний тип праворозуміння та яким чином він торкається легітимності. Проблема полягає в тому, що до визначення відповідного типу існує декілька підходів. Сучасні концепції розуміння легітимності права присутні в різних теоретико-правових сферах; спираючись на традиційну парадигму, вони не мають можливості зустрітися в практичній площині. Проблема полягає ще й у тому, що кожна з цих концепцій є, фактично, спрощенням правової реальності, тому вони не мають можливості впоратися з викликами, які перед ними ставить реальність, адже вся їх суть може бути застосована виключно в теорії. Потрібно неодмінно знайти спосіб узгодити між собою вже сформовані теоретичні позиції класичної теорії та спромогтися вивести їх на більш практичний рівень. Вбачається, що подібному рівню відповідає комунікативний підхід до легітимності права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння : монографія / за заг. ред. Оніщенко Н. М. Київ : Юридична думка, 2013. 480 с.
2. Бистрицький Є., Пролєєв С., Кобець Р., Зимовець Р. Ідея культури: виклики сучасної цивілізації. Київ : Альтерпрес, 2003. 192 с.
3. Костицький М. В. Позитивізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 2. С. 16 – 35.
4. Kelsen H. Pure Theory of Law. The Lawbook Exchange, Ltd., 2009. 368 p.
5. Цвік М. Про сучасне праворозуміння. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 4 (27). С. 3-13.
6. Scheler M. *Gesammelte Werke. Studienausgabe / Schriften zur Soziologie und Weltanschauungslehre*. Bouvier Verlag; 4 edit., 2008. 455 s.
7. Maritain J. *Scholasticism and Politics*. New York, The Macmillan Company, 1940. 2011. 460 p. 248 p. URL: https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/2589/Maritain_1591_LFeVb.pdf
8. Lyotard J. F. *Misère de la philosophie*, Galilée, 2000. 270 p. 306 p.
9. Баумейстер А. О. *Філософія права* : навч. посіб. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 311 с.
10. Задихайло Д. Д. Системні правові цінності як запорука ефективності виконавчої влади. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2007. Вип. 14. С. 158 – 166.
11. Hoffe O. *Justice politique*. PUF. 1991. 400 p.
12. Quermonne J.-L. *Les régimes politiques occidentaux*. P., Seuil, 1986. 321 p.
13. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. К., 2013. 42 с.
14. Кучук А. М. Феномен правового поліцентризму: загальнотеоретичний і методологічний аспекти : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ, 2013. 38 с.